

Наталія Мартинишин,
Галина Шміло
Львів

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО У ДІАСПОРІ

У статті здійснена спроба узагальнення основних напрямів досліджень українських мовознавців діаспори. Коротко висвітлено окремі напрямки мовознавства, зокрема: історію української мови, діалектологію, лексикографію тощо, а також праці відомих вчених (О. Горбача, І. Огієнка, О. Колессу, В. Розова, В. Чапленка, Ю. Шевельова, Я. Рудницького, Я. Славутича та ін.), які вклали поважний внесок в розбудову української мовознавчої науки за кордоном.

Ключові слова: українське мовознавство, діаспора, українські науковці, пам'ятки української мови, граматика, говірки, словники, український правопис.

In this article author made an attempt to generalize main trends of research by Ukrainian Diaspora linguists. Author elucidates individual trends of linguistics, such as: the history of Ukrainian language, dialectology, lexicography, etc. as well as trends used by such famous scientists as O. Horbach, I. Ohiyenko, O. Kolessa, V. Rozov, V. Chaplenko, Ju. Sheveliov, Ya. Rudnytsky, Ya. Slavutych and others.

Key words: Ukrainian linguistics, Diaspora, Ukrainian scientists, grammar, dialects, dictionaries, Ukrainian spelling.

На сучасному етапі українське мовознавство потребує з'ясування низки дискусійних питань, зокрема правописних та лексикографічних. Єдина концепція вирішення цих проблем можлива лише за цілісного знання історії українського мовознавства, тобто з урахуванням результатів досліджень, здійснених як в Україні, так і в діаспорі.

Якщо з дослідженнями мовознавців, які працювали і працюють в Україні, можемо ознайомитись у бібліотеках, архівах, науково-дослідних установах, то фундаментальні роботи українських мовознавців діаспори залишаються і сьогодні недоступними для всіх зацікавлених науковців, студентів і т. д.

Перешкоджає виданню цінних напрацювань українських мовознавців діаспори насамперед відсутність інформації про них (авторів), відповідно й незнання їхніх наукових доробків, які якщо й публікувалися, то лише у закордонних виданнях, які до України майже не потрапляли.

Важливим кроком до відкриття українцям надбань наших мовознавців-діаспоріан став би повний реєстр прізвищ цих науковців, а також покажчик хоча б найгрунтовніших їхніх праць із зазначенням проблематики.

Ця стаття власне і є спробою узагальнення основних напрямів досліджень українських мовознавців діаспори.

Окрім знаних у всьому світі українців Ю. Шевельова та І. Огієнка, в еміграції плідно працювали: І. Зілинський, Р. Смаль-Стоцький, О. Горбач, Я. Рудницький, О. Колеса, З. Кузеля, М. Пшеп'юрска-Овчаренко, В. Розов, М. Семенів, В. Чапленко, і продовжують працювати: С. Караванський, В. Коптілов, С. Рабій-Карпінська, Яр Славутич*.

У сфері зацікавлень українських мовознавців діаспори – історія української мови, діалектологія, ономастика, культура мови, лексикографія, проблеми українського правопису та термінології.

Історія української мови

Історія української мови – та сфера мовознавства, яка найчастіше фальсифікувалась навіть українськими ученими (з України) внаслідок складних історико-політичних обставин. Єдиним джерелом правдивих об'єктивних досліджень стали праці українських мовознавців у діаспорі, зокрема О. Горбача, Ю. Шевельова, І. Огієнка, О. Колесси, М. Пшеп'юрска-Овчаренко, В. Розова, М. Семеніва, В. Чапленка.

Внесок українських мовознавців діаспори у розвиток історії української мови полягав переважно в описі та публікації давніх українських пам'яток, граматик та словників української мови.

Дослідженнями у сфері історії української мови розпочинає свою наукову діяльність О. Горбач. Першою для ученого «була студія «Наголос Зизанієвого «Лексису» з 1596 р.», на основі якої у 1948 р. він здобув ступінь доктора. Згодом науковець заглиблюється у дослідження «Лексикону словенороського» Памви Беринди, якому присвячує кілька розвідок; потім був «Латинсько-слов'янський лексикон» Івана Максимовича, який О. Горбач вважав важливим джерелом для студій літературномовної лексики церковнослов'янської, української і російської мов XVIII ст.». У цій праці, як і в інших подібних, його цікавить передовсім українська лексика, її склад, походження, місце у досліджуваному лексиконі»¹.

Однак «одним з найвагоміших аспектів праці О. Горбача у цій

* Перелік невичерпний і потребує подальшого доопрацювання.

ділянці є виявлення, опис і публікація давніх текстів XV – XVIII ст., таких як: Ізидорів служебник кінця XIV чи поч. XV ст., який зберігається у Ватиканській бібліотеці; три українські православні катехізми XVII віку; уривок рукописного південно-лемківського Євангелія з XVII віку, побаченого ученим на виставці рукописів і стародруків у Свитнику (Східна Словаччина), та інші.

Особливу увагу приділяв О. Горбач рукописним словникам і граматам середньої доби історії української мови, серед яких виділяється українсько-латинський словник середини XVII ст. Арсенія Корецького-Сатановського та Єпифанія Славинецького, що є однією з семи відомих досі копій, яка була виявлена в Паризькій Національній Бібліотеці.

Що ж до граматик української мови, зокрема граматик раннього періоду, дослідник надавав їм особливого значення. Вони цікавили його з погляду розвитку української граматичної думки на різних часових зрізах, культивування української граматичної традиції і, зокрема, з погляду української мови часу створення тої чи тої граматики»².

Значний внесок у вивчення і видання пам'яток національної писемності, у справу перекладу на українську мову давніх релігійних текстів зробив І. Огієнко. «Як дослідник він цікавився різними видами пам'яток: літописами, грамотами, богослужбовими книгами та ін. І. Огієнко знайомився з великою кількістю першоджерел, історичних матеріалів і на основі цього писав наукові праці. В дослідженнях вчений викладав відомості про час виникнення і місце написання пам'ятки, встановлював обсяг тексту, визначав тип письма, достовірність авторства і т. п. Найбільшої уваги він приділяв змісту досліджуваного тексту».³ І. Огієнко також автор підручника «Історія української літературної мови» (1950).

Досліджував пам'ятки давньоукраїнської писемності та вивчав історію української мови один із засновників та ректорів Українського Вільного Університету О. Колесса («Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятки 12 – 16 ст.», 1923 – 1925; «Погляди на історію української мови», 1924).

Грамоти 14 – 15 ст. підготував до друку В. Розов, який також є автором статей про мову цих грамот і про вивчення історії української мови.

Серед дослідників історії української мови – В. Чапленко, у доробку якого праці: «Українська літературна мова з XVII ст. до 1917 р.» (Нью-Йорк, 1955), «Історія нової української літературної

мови» (Нью-Йорк, 1970).

«У 1964 р. англійською мовою опублікована фундаментальна праця Ю. Шевельова «Історична фонологія праслов'янської мови», в якій розглядається історичний розвиток звукової системи праслов'янської мови і пропонується оригінальна версія формування праслов'янської фонологічної системи. Логічним продовженням цієї праці, що стала етапною в загальному розвитку слов'янського порівняльно-історичного мовознавства, було дослідження «Історична фонологія української мови»⁴. Як зазначає відомий діалектолог П. Гриценко, «сьогодні це найповніший опис розвитку фонологічної системи української мови від праслов'янського до сучасного стану; за 20 років після її завершення ніхто з українознавців не зумів підготувати докладнішої праці про цю проблему, ніхто не піддав критиці чи заперечив сформульовані в ній положення. Це енциклопедичної повноти видання (809 с. тексту!) дає вичерпну інформацію про зародження і поступове виформування тієї структури, яка сьогодні визначає індивідуальність української мови з-поміж інших слов'янських»⁵.

Діалектологія

Діалектологічні студії, які важко було вести на материковій Україні, стали невід'ємною частиною українського мовознавства у діаспорі. Цілісність діалектологічних досліджень полягала у врахуванні як територіальних, так і соціальних діалектів.

Дослідження соціальних діалектів, зокрема арго, представляє О. Горбач у праці «Арго на Україні». Ученого цікавило «арго різних соціальних і професійних груп населення: українських лірників, вояків, школярів і студентів, правопорушників і злодіїв, безпритульних тощо. Докладно вивчивши історію різних типів арго в Україні, соціальні підстави їх формування і тенденції розвитку, простеживши динаміку їх функціонування, О. Горбач визначає характерні риси саме українського арго, звертає увагу також на специфічні особливості кожної соціальної чи професійної групи і їх територіальні вияви. У результаті доходить висновку: чіткої межі поміж різними типами арго немає. Вони споріднені поміж собою, а також виявляють певну спорідненість з аналогічними типами арго інших слов'янських мов»⁶.

Говірки української мови – об'єкт зацікавлень для І. Зілинського, М. Пшеп'юрської-Овчаренко, С. Рабій-Карпінської, О. Горбача.

Діалектологічні студії – пріоритет дослідницької праці 20 – 30 рр. у І. Зілинського. 1927 року учений опублікував поважне наукове

дослідження «Носові звуки в говірці села Красна Короснянського повіту. Філологічні праці» (Варшава, 1927), 1933 – «Карту українських говорів», що стала вагомим внеском в українську діалектологію. Особливо енергійно І. Зілинський виступив проти гіпотези окремих польських дослідників, які стверджували, що основою лемківської, бойківської та навіть гуцульської говірок нібито була польська мова. У квітні 1931 року дослідник взяв участь в експедиції на Західну Лемківщину (село Явірки), в результаті якої написав наукову розвідку «Лемківська говірка села Явірок» (1934). Чимало уваги присвятив спробам встановлення границь між окремими говірками карпатської групи, головним чином лемківської та бойківської. Його праці з цього приводу: «Питання про лемківсько-бойківську мовну границю» (1934), «Границі бойківського говору» (1938), «Мова закарпатських українців» (1939).

Мовознавець школи І. Зілинського, М. Пшеп'юрська-Овчаренко, розпочавши діалектологічні дослідження ще у Львові працею 1938 року «Надсянський говір», продовжила їх вже у США у розвідках – «На пограниччях надсянського говору» (1954), «Мова українців Надсяння» (1986).

Традиції школи І. Зілинського у США продовжує український мовознавець-діалектолог та дослідниця бойківських говірок С. Рабій-Карпінська. Одна з її праць – «Dialekt Wojków» (1932 – 1933)⁷.

Українські говори Берестейщини (Білорусь), Підляшшя (Польща), Пряшівщини (Східна Словаччина), Бачки-Срмі (колишня Югославія) і, зокрема, Південної Буковини (Румунія) досліджував О. Горбач. «Говори материкової України також не могли залишитися поза увагою дослідника-діалектолога. І хоч проф. Горбач не мав можливості обстежувати їх особисто, він і в еміграції зумів зібрати великий фактичний матеріал, спілкуючись з емігрантами – вихідцями з різних регіонів України, які також опинилися поза межами батьківщини. При вивченні українських діалектів, як і при дослідженні пам'яток історії української мови чи в перевиданні низки малодоступних мовознавчих і літературних праць, О. Горбач виявився справжнім соборником: його однаковою мірою цікавили різні українські говори – і найближчі йому наддністрянські, і південно-волинські чи поліські, і периферійні українські говори на іншомовних територіях, і грецька говірка на Донеччині. Проте найбільше уваги він приділяв наддністрянським говіркам і насамперед говірці рідного села Романів, що на Львівщині, і навколишнім селам, яким він присвятив спеціальну велику працю. (Північно-наддністрянська

говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області // Наукові записки Техн.-Госп. Інституту в Мюнхені. – 1965. – Т. 8-10)»⁸.

Лексикографія

Не залишилось поза увагою дослідників діаспори і словникарство. Враховуючи те, що деякі типи словників уперше були видані саме у діаспорі, можна вважати, що українські учені з-за кордону заклали основи розвитку сучасної української лексикографії.

Вагомий внесок у цю справу здійснив Я. Рудницький, опублікувавши перший етимологічний словник української мови. «Для вченого слова були не словниковими холодинами, а жаринами, перлами, неоціненними скарбами. Крім літературних слів, Словник подає їхні діалектні різновиди, синоніми, історію розвитку лексичних значень у європейських і, зокрема, слов'янських мовах, вивідні форми, широку бібліографію. Перші книжки Словника, видані УВАН (1962-64 рр.), стали не лише видатною подією для вузького кола фахівців та вчителів української мови, а й величезним внеском у загальноукраїнську культуру»⁹.

У діаспорі активно створювались перекладні словники та видавались давні пам'ятки перекладного мистецтва. Неперевершеним і досі є Українсько-німецький словник, опрацьований З. Кузелею та Я. Рудницьким та виданий 1943 року.

Емігрувавши у США, в галузі лексикографії української мови працює С. Караванський. Учений – автор «Практичного словника синонімів української мови» (1993) та «Російсько-українського словника складної лексики».

Культура мови

Перебування в іншомовному середовищі, як правило, зумовлює проблеми культури мови. Відповідно, це явище формує ще один аспект досліджень українських мовознавців діаспори. Серед дискусійних питань: вживання жіночих прізвищ, вживання імені побатькові, іншомовні впливи на українську мову.

Вживання жіночих прізвищ у формі прикметника. «П. Одарченко, М. Ковшун, Ю. Мовчан, А. Вовк у своїх публікаціях звертають увагу на прикру помилку, що досить часто трапляється і в усному, і в писемному мовленні українських іммігрантів. Мова йде про вживання жіночих прізвищ прикметникового типу у формі чоловічого роду. Англійська мова через особливості своєї морфології не знає такого розрізнення прізвищ: і чоловічі, і жіночі прізвища мають однакове звучання. Проте під впливом англійської у українській мові,

якій властиве родове протиставлення, трапляються форми типу Марія Подільський. Вживання цих форм є порушенням норм української мови і свідченням недостатньої мовної культури серед українських іммігрантів – такого висновку дійшли всі мовознавці, які висвітлювали цю тему»¹⁰.

Вживання імені по-батькові в українських мовознавців діаспори має як прихильників, так і противників. «Противники вживання форми по батькові, з-поміж яких був і А. Вовк, аргументували свою позицію тим, що такої форми не знає українська традиція (точніше – західноукраїнська, бо саме на неї вони спиралися). Інші мовознавці доводили, що вживання імені по-батькові є давнім українським звичаєм. Зокрема, відомий лінгвіст П. Одарченко присвятив цьому питанню цілу низку статей: «Називання по батькові», «Назви по батькові в українській мові», «Ще про називання по батькові», де навів багато прикладів на користь своєї думки». Так, форми по батькові трапляються в грамотах часів Київської Русі, в документах Б. Хмельницького, цю форму вживали в листах сучасники Т. Шевченка, ім'ям по-батькові користувалися при звертанні видатні українські письменники, політичні діячі, вчені-мовознавці минулих років і сучасності (П. Одарченко наводить імена Олени Пчілки, М. Грушевського, В. Винниченка, І. Огієнка, Г. Костюка, Ю. Шевельова та ін.)»¹¹.

Компромісний погляд на цю проблему мав Василь Чапленко. «Він говорить про можливість обмеженого вживання імені по батькові тільки в деяких суспільних функціях. За Чапленком, ніколи не можна звертатися по батькові до незнайомих, говорити так про видатних діячів минулого, називати себе по батькові при знайомстві»¹².

Дослідження мовознавцями діаспори іншомовних впливів на українську мову зводились переважно до англо- та польськомовних впливів.

«Вплив англійської мови на українську лексику має різноманітні вияви. Один із них зводиться до надання українському слову невластивого йому значення від співзвучного англійського. Українці у США і Канаді часом не враховують те, що запозичені слова в українській мові не завжди рівнозначні з аналогічними словами англійської мови...»¹³.

Учені спостерегли також зворотній вплив української мови на англійську. «Вплив української мови на англійську позначився на рівні словотвору. При цьому слова – інтернаціоналізми вживалися

із невластивими їм афіксами (біологіст, аналіст, транспортація, замість біолог, аналітик, транспорт) або в транслітерації англійських термінів при наявності українських відповідників (тейпрекордер замість магнітофон). Рішуче виступили проти таких англіцизмів П. Одарченко, Яр Славутич, С. Караванський»¹⁴.

Вплив польської мови на українську у середовищі українських емігрантів США, Канади та ін. країн зумовлений вже не новим мовним середовищем, а попередніми впливами.

«Першими українськими іммігрантами на американському континенті були переселенці з Західної України. Прибуваючи до нової країни, українці намагалися зберегти ту мову, якою вони спілкувалися на батьківщині. Оскільки мова жителів західних регіонів України зазнала значного впливу з боку польської мови, то саме таку мову – перенасичену полонізмами – і привезли українські іммігранти до Америки»¹⁵. «Тому й діяльність лінгвістів полягає в очищенні української мови не тільки від надміру англіцизмів і русизмів, але й полонізмів, надмірне вживання яких теж порушує нормативність українського мовлення, про що писали П. Одарченко, В. Поліщук, В. Сварог та інші вчені.

Докладно простежив вплив польської мови на рівні лексики Петро Одарченко. Аналізуючи використання в мові польських слів, Одарченко подає власне українські відповідники до них. Наприклад, купівля, а не закуп; родич, а не кривняк; посольство, а не амбада; заклик, а не апель і т. ін.»¹⁶.

На сторінках україномовних газет та журналів США, Канади ще однією проблемою мовної культури є перенасичення української мови русизмами.

«У 1989 – 1991 роках на шпальтах журналу «Рідна школа» друкувався «Словник-порадник для дерусифікації української мови». Автор Словника – А. Вовк – подав найпоширеніші русизми, що їх вживають українці, порушуючи при цьому норми української мовлення»¹⁷.

Проблема українського правопису у дослідженнях мовознавців діаспори

Надзвичайно важливими є думки українських мовознавців діаспори щодо правописного питання. «Більшість мовознавців відстоювала саме Харківський правопис (серед них Ю. Шевельов, П. Одарченко, Б. Чопик, Яр Славутич, С. Караванський та ін.), проте в українській пресі США і Канади трапляються статті, чії автори виступають проти прийнятого в діаспорі Харківського право-

пису. На сторінках деяких періодичних видань точилися справжні баталії щодо українського правопису. Деякі українсти пропонують лише окремі виправлення і доповнення до Харківського правопису (найчастіше мова йде про транслітерацію англійських термінів, американських реалій, власних назв). У той же час статті, радикально спрямовані проти Харківського правопису можна поділити на дві групи: перша – пропозиції повернутися до «галицького» правопису, друга – прийняти правопис, яким користуються на Україні»¹⁸.

«Значну допомогу в належному дослідженні історії українського письма й літературної мови може дати напівзабута наукова спадщина українського професора-патріота Івана Огієнка, а передусім його ґрунтовна праця з історії української мови, письма та сучасного правопису (Огієнко Іван. «Нариси з історії української мови: система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням». – Вид. друге. – Вінніпег-Волинь, 1990. – 216 с.).

В «Нарисах» І. Огієнка заслуговує на увагу системний науково-методологічний підхід до аналізу українського правопису на тлі конкретних відомостей про виникнення письма й історію української мови.

На думку І. Огієнка, заміна кирилиці гражданкою (березень 1708 р.) була дуже дошкульним ударом для розвитку українського правопису, бо він спинив близький вже до закінчення процес пристосування тогочасного правопису до живої української мови.

І. Огієнко звертає увагу на окремі спроби зміни українського правопису. Один з найбільших недоліків нашого правопису – це те, що ми вживаємо осібних значків для т. зв. йотованих голосних; замість писати ја, је, јі, ју, пишемо я, є, і, ю, а це з наукового боку (і з педагогічного) приносить нам багато непорозумінь¹⁹.

«Але найбільше значення має те, що українці і діаспори, і Україні повинні мати єдиний правопис. Різні правописи тільки поглиблюють межу між Україною і діаспорою»²⁰.

Отже, за цілісного розгляду історії українського мовознавства не можна залишити осторонь досягнень діаспори. І хоча зазначені здобутки є лише частиною з загального внеску українських мовознавців, та вже ця невелика лепта свідчить про різноаспектність, фундаментальність та важливість їхнього наукового доробку.

Зокрема, засвідчено ґрунтовні праці з галузі історії мови, лексикографії, діалектології, а також – цікаві розвідки про культуру мови та правописні дискусії.

Джерела та література:

¹ Закревська Я. Незгаслий отчий світильник Олекси Горбача / Я. Закревська // Сучасність. – 1997. – №10. – С. 123.

² Там само. – С. 123.

³ Марушкевич А.А. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди І. Огієнка / А.А. Марушкевич. – К., 1993. – С. 11.

⁴ Масенко Л. Юрій Шевельов – видатний український мовознавець / Л. Масенко // Дивослово. – 2003. – №1. – С. 62.

⁵ Гриценко П. Професор Юрій Шевельов: (Штрихи до портрета видатного мовознавця) / П. Гриценко // Київська старовина. – 1998. – №6. – С. 154.

⁶ Закревська Я. Вказ. праця. – С. 124.

⁷ Dialekt Wojków // Sprawozdania Komisiji Językowej Polskiej Akademiji Umiejętności. – Т. XXXVII-XXXVIII. – 1932 – 1933.

⁸ Закревська Я. Вказ. праця. – С. 125-126.

⁹ Дідківська Г. Професор Рудницький – мовознавець і патріот / Г. Дідківська // Дивослово. – 2002. – №7. – С. 58.

¹⁰ Кривошеєва О. Питання культури української мови у виданнях української діаспори США і Канади / О. Кривошеєва // Збірник харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1995. – Т. 4. – С. 169-170.

¹¹ Там само. – С. 170.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 172.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 174.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 175.

¹⁹ Ключковський Б. Іван Огієнко і проблеми сучасного українського правопису / Б. Ключковський // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. – Львів, 1997. – С. 49.

²⁰ Кривошеєва О. Вказ. праця. – С. 175.